वर्षम्-०४ अङ्कः-०४ शोधज्योतिः
जनवरी-दिसम्बर, २०२२ ISSN-2350-0700

मृच्छकटिकप्रकरणे तिङन्तप्रयोगैः साधितं सौन्दर्यम्

डॉ. हेमन्त शर्मा[१]

भारतीयकाव्यशास्त्रे वैदिककालादेव काव्यशास्त्रस्येयं परम्परा सनातनरूपेण वर्तमाना वर्तते। विभिन्नप्रयोजनसाधकं काव्यमिदं भवति मञ्जुलं ललितञ्च साहित्यं शब्दार्थयोः कविकर्म वा। तद्योक्तं कुन्तकेन-

शब्दार्थौ सहितौ वक्रकविव्यापारशालिनि।
बन्धे व्यवस्थितौ काव्यं तद्विदाह्लादकारिणि॥[२]

कुन्तकानुसारं सहृदयाह्लादकारकौ बन्धे व्यवस्थितौ वक्रकविव्यापारसंयुक्तौ च शब्दार्थौ काव्यम् इति। तेनानुसारं शब्दार्थौ पृथक्-पृथक् काव्यं न भवति अर्थात् न केवलं शब्दः काव्यं भवति न च केवलमर्थः काव्यं भवत्यपितु यत्र शब्दार्थौ सहितौ स्याताम् तथा चोभयोः मध्ये अन्यूनातिरिक्तत्वम् स्यात् अथ च बन्धेऽपि व्यवस्थितौ स्याताम् तत्र सहृदयाह्लादकारकौ शब्दार्थौ काव्यमिति।

संस्कृतकाव्यशास्त्रे काव्यवर्गीकरणस्य सर्वोत्कृष्टं आधारो वर्तते इन्द्रियग्राहिताधारः। तदाधारेण काव्यमिदं द्विविधम्। तद्यथोक्तम्-

दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम्।
दृश्यं तत्राभिनेयं तद्रूपारोपात्तु रूपकम्॥[३]

अवस्थानुकृतिर्नाट्यं रूपं दृश्यतयोच्यते।
रूपकं तत्समारोपात्॥[४]

---

[१] *सहायक प्राध्यापक संस्कृत साहित्यम्, शास. दू.श्री.वै. संस्कृत महाविद्यालय, रायपुर (छ.ग.), ईमेल- dr.hemant2019@gmail.com, Mob-9926586563*

[२] *वक्रोक्तिजीवितम्- 1.7 पृष्ठ 17*

[३] *साहित्यदर्पणम्- 6.1 पृष्ठ 319*

[४] *दशरूपकम्- 1.7 पृष्ठ 8,9,10*

इन्द्रियग्राहिताधारेण वर्गीकृतं काव्यं दृश्य-श्रव्यभेदाभ्यां द्विधा भवति। तत्र श्रवणप्रधानं श्रव्यकाव्यं अथ च श्रवणस्य दर्शनस्य अभिनयस्य च प्रधानता तद्दृश्यकाव्यमिति। दृश्यकाव्यमिदं दशरूपकेषु अष्टादशोपरूपकेषु च विभक्तं काव्यशास्त्रज्ञैः। रूपकाणि तद्यथा–

नाटकं संप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः।
व्यायोग-समवकारौ वीथ्यङ्केहामृगा इति॥[५]

महाकविशूद्रकविरचितं मृच्छकटिकप्रकरणं रूपकभेदेषु अन्यतमं वर्तते। अस्मिन् प्रकरणे शूद्रकेण दशाङ्केषु चारुदत्त-वसन्तसेनयोः उदात्तप्रेमकथा उपवर्णिता। सम्प्रति मृच्छकटिकप्रकरणे तिङन्तप्रयोगेण सौन्दर्यमिति विषयमधिकृत्य शोधालेखोऽयं प्रस्तूयते।

कस्याश्चिदपि काव्यरचनायाः नाट्यरचनायाश्च महत्वपूर्णः आधारस्तम्भः शव्दः एव भवति। शब्दोऽयं विभक्तियुक्तः सन् पदरूपतामधिगच्छति। व्याकरणानुसारं पदमिदं सुप्तिङ् इति भेदाभ्यां द्विविधं भवति। यथा-

''सुप्तिङन्तं पदम्''[६]

व्याकरणानुसारं ''सु-औ-जसादिविभक्तिसूचकाः प्रत्ययाः यस्यान्ते भवन्ति तत्सुप्पद ं सुबन्तं वा कथ्यते। एतेषां प्रयोगः संज्ञाविशेषणादिषु भवति किन्तु तेषां विवेचनमत्रापेक्षितम् नास्ति अतः तिङपदस्य विवेचनमत्र भविष्यति। तिप्-तस्-झि इत्यादयः अष्टादशविभक्तिसूचकाः प्रत्ययाः यस्यान्ते भवन्ति तत्तिङन्तपदं तिङन्तं वा कथ्यते। एतेषां तिङन्तानां योगः धातुभ्यः क्रियाभ्यः वा भवति। एते तिङन्तप्रत्ययाः कुत्रचित् परस्मैपदे कुत्रचित् आत्मनेपदे क्वचिच्च उभयपदे प्रयुक्ताः भवन्ति। व्याकरणानुसारं तिप्-तस्-झि-सिप्-थस्-थ-मिब्-वस्-मस्-ता-आताम्-झ-थास्-आथाम्-ध्वम्-इड्-वहि-महिङ् इति एतानि तिङ्पदानि भवन्ति। तद्यथा-

"तिप्तस्झि-सिप्थस्थ-मिबवस्मस्-ताऽऽतांझ-थासाऽऽथांध्वम्-इड्वहिमहिङ्''।[७]

अर्थाद्येषा ं पदानामन्ते एते प्रत्ययाः समायान्ति ते तिङन्तपदवाच्यः इति। व्यवहारे तिङन्तपदमिदं धातुरूपेण क्रियारूपेण आख्यातरूपेण चापि परिज्ञातं भवति। निर ुक्तकारः यास्कः स्वकीयनिरुक्ते तिङन्तपदम् आख्यातरूपेण उपवर्णयति-

---

५ *दशरूपकम्-1.8 पृष्ठ 12*
६ *अष्टाध्यायी- 1.1.14*
७ *अष्टाध्यायी- 3.4.99*

''पूर्वापरिभूतं भावम् आख्यातेन आचष्टे,
व्रजति पचतीति उपक्रम-प्रभृत्यपवर्गपर्यन्तम्''[८]

सामन्यतः आख्यातमिदं क्रियारूपेण वर्तमानं भवति अथ च क्रियायां भवति भावस्य प्रधानता अत एव आख्यातमिदं भावप्रधानं भवति। यथोक्तम्-

''भावप्रधानमाख्यातम्''[९]

अनेनानुसारं यत्र भावस्य (क्रियायाः) प्रधानता भवति तदाख्यातमाचक्षते। आख्यातं परिभाषयनाह कोषकारः-

"धात्वर्थेन विशिष्टस्य विधेयत्वेन बोधने समर्थः स्वार्थयत्नस्य शब्दो वाख्यातमुच्यते''[१०]

यद्यपि भावशब्दस्य विद्यन्ते अनेकार्थाः किन्त्वत्र तदर्थः साध्यभावः क्रिया वा। इत्थं स्पष्टं भवति यत्येषु पदार्थेषु क्रियायाः प्रधानता भवति उत वा साध्यभावो भवति तदाख्यातमिति। वस्तुतः क्रियायां भावस्यैव प्राधान्यं भवति द्रव्यस्य चाप्रधान्यं यथा प्रसिद्धमस्ति-

"आख्याते प्रधानभावे न क्रिया अप्रधानभावे न च द्रव्यं यत्र तद् आख्यातम्''

संस्कृतव्याकरणे वाक्यरचनायाम् एतेषां क्रियापदानां प्रयोगः लट्-लोट्-लङ्-लिङ्-लिट्-लृट्-लुङ्-लृङ्-लेट्च इत्येतेषु दशलकारेषु भवति। एषां दशलकाराणां प्रयोगः व्याकरणे वर्तमानकाले भूतकाले भविष्यकाले च अर्थात् त्रिविधकालेषु भवति। तत्र वर्तमानकालिकक्रियायां 'लट्'लकारस्य प्रयोगः भवति। भूतकालिकक्रियायोगे 'लङ्लुङ्लिट्'इति लकारत्रयस्य प्रयोगः भवति। भविष्यकालीनक्रियासु 'लुट्लृट्लृङ्'इति त्रिलकाराणां प्रयोगः भवति अथ च विधानार्थे आशीषार्थे च 'लिट्-लोट्' इति लकारयोः प्रयोगः भवति। एषु 'लेट्'लकारस्य प्रयोगस्तु वेदे एव भवति। लौकिकसंस्कृते प्रायः तस्याभावः एव दृश्यते।

तद्यथा-

लड्वर्तमाने लेट्वेदे भूते लुङ्लङ्लिटस्तथा।
विध्याशिषोऽस्तु लिङ्लोटौ लुट्लृट्लृङ्च भविष्यतः॥[११]

---

[८] *निरुक्तम्- 1.1*

[९] *निरुक्तम्- 1.1*

[१०] *वामनशिवरामआप्टे शब्दकोष- पृ. 139*

[११] *वृ. अ. चन्द्रिका (हंस)- पृ. 217*

क्रियायाः योगे एते लकाराः त्रिवचनेषु पुरुषत्रयेषु च प्रयुज्यन्ते। कुत्रचित् एषां प्रयोगः एकवचनक्रियायोगे कुत्रचित् द्विवचनक्रियायोगे कुत्रचिच्च बहुवचनक्रियाप्रयोगे। तत्सर्वं तद्योक्तवान् पाणिनिः-

"तान्येकवचनं-द्विवचनं-बहुवचनान्येकशः"[१२]

"युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः"[१३]

"अस्मद्युत्तमः"[१४]

"शेषे प्रथमः"[१५]

व्यावहारिकप्रयोगदृष्ट्या एतानि तिङन्तपदानि द्विधा विभज्यन्ते परस्मैपद-आत्मनेपदभेदाभ्याम्। परेषां अन्येषां वा कृते परस्मैपदप्रयोगः स्वस्य आत्मनः वा कृते आत्मनेपदप्रयोगश्च भवति। अष्टादशतिङ्प्रत्ययेषु तिप्तस्झि-सिप्थस्थ-मिबवस्मस् इत्येतेषां प्रयोगः पस्मैपदे भवति तथाताऽऽतांझ- थासाऽऽथांध्वम्-इडवहिमहिङ् इत्येतेषां प्रयोगः आत्मनेपदे भवति। भगवान् पाणिनिः परस्मैपद-आत्मनेपदविधानाय सूत्रद्वयं प्रस्तुतवान्-

"लः परस्मैपदम्"[१६]

"तङाऽऽनावाऽऽत्मनेपदम्"[१७]

पाणिनीयव्याकरणे धातुप्रयोगाय विद्यते कश्चित् विशेषमार्गः विशिष्टा वैज्ञानिकपद्धतिश्च। तेन कृतं विभाजनमिदं व्यावहारिकदृष्ट्या अत्यन्तं सरलं वैज्ञानिकपद्धत्या च सर्वथा नवीनतायुक्तञ्चास्ति। दशगणाः तद्यथा-

भ्वाद्यदादीजुहोत्यादि दिवादिस्वादिरेव च।
तुदादिश्च रूधादिश्च तनुक्र्यादिचुरादयः॥[१८]

काव्ये आह्लादकतामानेतुं तत्र चमत्कारं उत्पादयितुं काव्यसौन्दर्यवर्धयितुं च शब्दार्थयोः भवति महती भूमिका। काव्ये कुत्रचित् सौन्दर्यवृद्धिरियं सुप्पदैः क्वचिच्च तिङन्तपदैः भवति। काव्यसौन्दर्याय कीदृशाणां शब्दार्थानां अर्थात् भवतु नाम सुबन्तानां वा भवतु नाम तिङन्तानां वा प्रयोगः करणीयः एतन्निरूपितवान् कुन्तकः-

---

[१२] *अष्टाध्यायी- 1.4.102*

[१३] *अष्टाध्यायी- 1.4.105*

[१४] *अष्टाध्यायी- 1.4.107*

[१५] *अष्टाध्यायी- 1.4.108*

[१६] *अष्टाध्यायी- 1.4.99*

[१७] *अष्टाध्यायी- 1.4.100*

[१८] *वृ. अ. चन्द्रिका (हंस)- पृ. 217*

शब्दो विवक्षितार्थैक वाचकोऽन्येषु सत्स्वपि।
अर्थः सहृदयाह्लादकारिस्वस्पन्दसुन्दरः॥[१९]

महाकविशूद्रकविरचितं मृच्छकटिकप्रकरणं लोकभाषायामुपनिबद्धं वर्तते अर्थात् तत्र प्रयुक्ता संस्कृतभाषा सवादात्मिका व्यावहारिकी च। तत्रस्थ वाक्यरचना, संवादाः, लोकोक्तिप्रयोगाश्च नितरां सहृदयानाह्लादयन्ति। काव्ये काव्यसौन्दर्याय क्रियापदस्य भवति अतिमहत्वपूर्णभूमिका। औचित्यविचारचर्चाकारः क्षेमेन्द्रः औचित्यनिरूपणप्रसङ्गे वाक्यरचनायां क्रियापदौचित्यस्य महत्त्वं निरूपयन्कथयति यथा सतां दयादाक्षिण्यादि सद्गुणाः व्यवहारः कुशलता साधुता च तदैव स्पृहणीयाः भवन्ति यदा तेषां क्रिया औचित्यवती स्यात् तथैव काव्यस्यापि माधुर्यादिगुणाः अलङ्काराः छन्दांसि सर्वविधव्याकरणादिलक्षणसम्पन्नरूपता च तदैव रमणीयं चमत्कृतं आह्लादजनकञ्च भवन्ति यदा क्रियापदौचित्यं औचित्ययुतं स्यात्। यथोक्तम्-

सगुणत्वं सुवृत्तत्वं साधुता च विराजते।
काव्यस्य सुजनस्येव यद्यौचित्यवती क्रिया॥[२०]

मृच्छकटिकप्रकरणे शूद्रकेण काव्यसौन्दर्यवर्धनाय भाषागौरवाय च विभिन्नप्रकाराणां क्रियापदानां प्रयोगः कृतः। तेन सर्वेषां भ्वाद्यादि दशगणानां क्रियाणां प्रयोगः, सकर्मक-अकर्मकक्रियाणां प्रयोगः, द्विकर्मकक्रियाणां प्रयोगः, विभिन्नलकाराणां प्रयोगः प्रकरणसौन्दर्यवर्धनाय बहु सम्यक्प्रकारेण कृतः।

1. एकाख्यातप्रयोगद्वारा सौन्दर्यम्-प्रकरणस्य मङ्गलाचरणे भगवतः शम्भोः वन्दना विद्यते तत्र एकस्या एव 'पातु' क्रियापदस्य प्रयोगः कृतः यथा-

''पर्यङ्कग्रन्थिबन्धद्विगुणितभुजगाश्लेषसंवीतजानो
रन्तःप्राणावरोधव्युपरतसकलज्ञानरूद्धेन्द्रियस्य।
आत्मन्यात्मानमेवव्यपगतकरणं पश्यतस्तत्त्वदृष्ट्या
शम्भोर्वः पातु शून्येक्षणघटितलयब्रह्मलग्नःसमाधिः॥[२१]

अत्र मङ्गलाचरणे शूद्रकेण रक्षणार्थक-अदादिगणीय पातुक्रियायाः प्रयोगः कृतः। व्याकरणे रक्षणार्थे अञ्चू, अव, कुटि, कुडि, गुपु, जसि, दय, देङ्, पा, पाल इति क्रियाणां प्रयोगः भवति। अत्र शम्भोः समाधिः वः पातु इत्यनेन केवलं रक्षां कुर्यात् इत्यर्थः अभिव्यक्तः न भवति अपितु सा समाधिः अस्माकं पालनमपि

---

[१९] *वक्रोक्तिजीवितम्- 1.9 पृष्ठ 34*
[२०] *औचित्यविचारचर्चा-श्लोक 19 पृष्ठ 89*
[२१] *मृच्छकटिकम्- 1.1 पृष्ठ 1*

कुर्यात् इति भावोऽपि अभिव्यक्तः भवति यो अन्यरक्षणार्थकक्रियाभिः न समायाति तस्मादत्र पातु इति क्रियायाः प्रयोगः एव उपयुक्तः अस्ति।

2. **अनेकाख्यातप्रयोगद्वारा सौन्दर्यम्**-मृच्छकटिके काव्यसौन्दर्यवर्धनाय कविना अनेकाख्यातयुतवाक्यानामपि भृशं प्रयोगः कृतः। राजशेखरेण काव्यमीमांसायां दशधावाक्यभेदेषु अनेकाख्यातवाक्यानां वर्णनं कृतम्।[२२] एकस्मिन् श्लोके अनेकाख्यातप्रयोगो यथा-

किं यासि धावसि पलायसे प्रस्खलन्ती वासु ! प्रसीद न मरिष्यसि तिष्ठ तावत्।
कामेन दह्यते खलु मे हृदयं तपस्वि अङ्गारराशिपतितमिव मांसखण्डम्॥[२३]

अत्र गमनार्थक-यासि, धावसि, पलायसे, इति त्रिक्रियापदानां प्रयोगः अथ च प्रसीद, मरिष्यसि, तिष्ठ, दह्यते इति विभिन्नक्रियापदानां प्रयोगः काव्यसौन्दर्यं वर्धयति।

3. **द्विकर्मकक्रियापदद्वारा सौन्दर्यम्**-दुह्य-याच्-पचादयःद्विकर्मकधातवःसन्ति। तद्यथोक्तम्-

दुह्याचपच्दण्डूधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम्।
कर्मयुक्स्यादकथितं तथास्यान्नीहृकृष्वहाम्॥[२४]

प्रकरणे यत्र-तत्र एते धातवः अपि काव्यसौन्दर्यं वर्धयन्ति तद्यथा–

शर्विलकः- मदनिके ! यद्यसौ राजकुले मां कथयति ?[२५]

अत्र द्वितीयाविभक्तिविवक्षायां कथयति इति द्विकर्मकधातोः प्रयोगः वाक्यवैशिष्ट्यं प्रतिपादयति।

5.भ्वाद्यादिगणद्वारा क्रियापदसौन्दर्यम्–

भ्वादिगणधातुप्रयोगः-गणेऽस्मिन् 'कर्तरि शप्' इति सूत्रानुसारं धातूनां मध्ये 'शप्' आगमनं भवति। भू, गम्, जि, पचादयः भ्वादिगणधातवः सन्ति। मृच्छकटिकप्रकरणे तद्यथा-

"एताभ्यां मत्स्यमांसाभ्यां श्वानोमृतकं न सेवन्ते"[२६]

अत्र भोजनार्थे सेवन्ते इति क्रियापदस्य प्रयोगः आनन्दं जनयति।

---

[२२] *काव्यमीमांसा- पृष्ठ 51 (वाक्यं दशधा।)*

[२३] *मृच्छकटिकम्- 1.18 पृष्ठ 31*

[२४] *मध्य सिद्धान्त कौमुदी- पृष्ठ 304 कारकप्रकरणम्*

[२५] *मृच्छकटिकम्- पृष्ठ 236*

[२६] *मृच्छकटिकम्- 1.26 पृष्ठ 38*

साङ्ख्यकीयविश्लेषणदृष्ट्या मृच्छकटिकप्रकरणे भ्वादिगणीय-निम्नधातूनां प्रयोगः दृश्यते यथा-

भू, राजृ, वृत्, शुभ्, बाध्, दृश्, स्था, हस्, गम्, सद्ईक्ष्, तूल, नी, पत्, वृध्, सृ, जीव्, रूच्, दह्, खाद्, भ्रंश्, त्यज्, हृ, नम्, चर्, धाव्, पल्, वल्ग्, रम्, सेव्, लप्, त्रै, कृप्, धृ, अर्ह्, भण्, शप्, वह्, त, भज्, कम्, वद्, वृष्, लिप्, श्रृ, म्लै, भाष्, शुच्, क्रम्, क्रुश्, भास्, यत्, ज्वल्, लष्, वस्, व्रज्, क्रीड्, दा, याच्, चर्व्, वन्द्, जि, स्मृ, जल्प्, शिक्ष्, रुह्, धाव्, निन्द्, ह्वे, बुध्, अर्ज, कम्प्, रक्ष, ध्यै, पै, तेज्, मृद्, भ्रम्, नद्, पच्, लस्, घट्, पा, कूज्, तप्, गर्ज, गै, लग्, वेप्, लभ्, राज्, धूप्, स्रु, लिङ्ग्, नन्द्, त्वर्, स्पन्द्, व्यथ्, गाह्, कृष्, मुद्, कृन्द्, काश्, शङ्क्, लम्ब्, गुह्, ग्रस्, तप्, हिडि, घृष्, श्रि, रस्, गल्, लल्, इति।

चुरादिगणधातुप्रयोगः-गणेऽस्मिन् ''चुरादिभ्यो णिच्'' इति सूत्रात् धातुभ्यः णिच् (अय) विकिरणं संयोज्यते। चुर्-चिन्त्-भक्ष्-कथादयः अस्य गणस्य प्रमुखाः धातवः सन्ति। तद्यथा प्रकरणे-

“ततः सुहृद्भ्यः किमसौ कथयिष्यति तपस्वी''[२७]

अत्र चतुर्थी विभक्तिप्रयोगे चुरादिगणीय कथ् धातुः वाक्यसौन्दर्यं वर्धयति।
साङ्ख्यकीयविवेचनाधारेण प्रकरणे प्रयुक्ताः चुरादिगणीयधातवः तद्यथा सम्भवन्ति-

मृष्, चिन्त्, वृज्, वृत्, ज्ञा, तर्क, गण्, लक्ष्, सूच्, लोक्, कुट्ट्, कथ्, धृ, मन्त्र्, छद्, गुण्ठ्, मुच्, सान्त्व्, शील्, तड्, वृ, विद्, कृत्, वच्, घट्, क्षल्, शब्द्, भक्ष्, पीड्, बीज्, मृज्, मार्ग, वच्, चुद्, घुष्, खण्ड्, पूर्, पिञ्ज्, वद्, पार्, इति।

क्रयादिगणधातुप्रयोगः-अस्य गणस्य धातुभ्यः ''क्रयादिभ्यः श्ना'' इति पाणिनीयसूत्रात्श्ना(ना) विकिरणं जायते। गणेऽस्मिन्क्री-ग्रह्-ज्ञा-बन्ध्-मथ्-इत्यादयः धातवः समायान्ति। शूद्रकस्य मृच्छकटिकप्रकरणे यथा-

“यदि मे प्रत्ययं न गच्छसि तत्किं निमित्तं मां निष्क्रीणासि''[२८]

वाक्येऽस्मिन् क्री इति धातुप्रयोगः वाक्यसौन्दर्यं वर्धयति।
साङ्ख्यकीयविश्लेषणदृष्ट्या अस्य गणस्य निम्नधातवः प्रयुक्ताः कविना-

ज्ञा, ग्रन्थ्, गृह्, क्री, मुष्, बन्ध् इति।

---

[२७] *मृच्छकटिकम्- 3.23 उप. चारु. संवादः पृष्ठ 193*

[२८] *मृच्छकटिकम्- 4.7 उप. मद. संवादः पृष्ठ 226*

अदादिगणधातुप्रयोगः-अस्य गणस्य धातूनां मध्ये 'शप्' विकिरणं न भवति। अद्-अस्-आसादयः धातवः अस्य गणस्य प्रमुखाः धातवः सन्ति। मृच्छकटिकप्रकरणे अस्य गणस्य धातूनां प्रयोगः बहुत्र कृतः तेषु एकमुदाहरणं तद्यथा-

"निश्चेष्टंस्वपितीवसम्प्रतिपयोधारा-गृहान्तर्गतं
स्फीताम्भोधर-धाम-नैक-जलद-च्छत्रापिधानं जगत्।"[२९]

अत्र श्लोके उत्प्रेक्षालङ्कारप्रयोगे स्वपिति क्रियापदं सौन्दर्यं जनयति।
साङ्ख्यकीयदृष्ट्या मृच्छकटिकप्रकरणे अदादि गणस्य निम्नधातवः प्रयुक्ताः कविना-

पा, या, इ, स्ना, ख्या, श्वस्, रूद्, अस्, आस्, ब्रू, स्वप्, माप्, भा, रू, विद्, जागृ, स्तु, शास्, वा, हन् इति।

जुहोत्यादिगणीयधातुप्रयोगः-गणस्यास्य प्रारम्भः 'हु' धातोर्भवति तस्माज्जुहोत्यादिगण इति नाम जातम्। गणेऽस्मिन्किमपि विकिरणं धातूनां मध्ये न जायते। हु-दा-धा-भी आदयः धातवः गणेऽस्मिन्समायान्ति। मृच्छकटिकप्रकरणे गणस्यास्य धातूनां प्रयोगो यथा-

"अन्यस्मादपि अहं न बिभेमि"[३०]

वाक्येऽस्मिन् पञ्चमी विभक्तिप्रयोगे बिभेमि इति क्रियापदस्य प्रयोगः व्याकरणदृष्ट्या वाक्यसौन्दर्यं वर्धयति।

प्रकरणे साङ्ख्यकीयविश्लेषणदृष्ट्या गणस्यास्य धातूनां सङ्ख्यान्यूनमेव। तद्यथा-

दा, भी, हु, हा इति

दिवादिगणधातूनां प्रयोगः-'दिवादिभ्यः श्यन्' इति सूत्रात् गणस्यास्य धातुभ्यः 'श्यन्' विकिरणं जायते। दिव्-कुप्-क्षम्-जन्-विदादयः धातवः गणस्यास्यान्तर्गतं समाहिताः भवन्ति। मृच्छकटिकप्रकरणे एकमुदारणं यथा-

"तस्य न स्खलनं जायते न च कान्तारगतो विपद्यते"[३१]

पद् धातोः प्रयोगः दिवादिगणे चुरादिगणे च गत्यर्थे भवति किन्त्वत्र वाक्यप्रयोगदृष्ट्या दिवादिगणीय पद् धातोः प्रयोगः एव उपयुक्तः।

---

[२९] *मृच्छकटिकम्- 5.24 पृष्ठ 314*
[३०] *मृच्छकटिकम्- 2.13 उप. माथुर संवादः पृष्ठ 125*
[३१] *मृच्छकटिकम्- 2.14 पृष्ठ 131*

सङ्ख्यात्मकगणनादृष्ट्या अस्य गणस्य निम्नधातूनां क्रियापदानां वा व्यवहारः मृच्छकटिके विद्यते-

पद्, तुष, रञ्ज्, युज्, जन्, दुष्, कुप्, नृत्, शुष्, युध्, क्लिद्, नश्, डी, मन्, शुध्, वाश्र, तिम्, दीप् इति।

स्वादिगणधातूनां प्रयोगः- "स्वादिभ्यः श्नुः'' इति सूत्रात् अस्य गणस्य धातूनां मध्ये 'श्नु' विकिरणं भवति। सु-आप्-वृ-शकादयः आख्यातानि गणेऽस्मिन्समायान्ति। मृच्छकटिकप्रकरणप्रयुक्तधातुभ्यः एकमुदाहरणम् यथा-

"घन-तिमिर-निरुद्ध-सर्वभावारजनिरियंजननीवसंवृणोति''[३२]

इत्यत्र वाक्यसौन्दर्यदृष्ट्या संवृणोतीति क्रियापदमेव उचितमस्ति। यद्यत्र अन्यगणीयक्रियापदानां प्रयोगो स्यात् तर्हि श्लोके तादृशी भावाभिव्यक्तिः न सम्भवा।

मृच्छकटिकप्रकरणे साङ्ख्यकीयविश्लेषणदृष्ट्या एतद्गणीयधातूनां सङ्ख्यान्यूनमेव प्रतीयते। प्रकरणे गणस्यास्य निम्नधातवः प्रयुक्ताः सम्भवन्ति-

वृ, शक्, आप्, साध् इति।

तुदादिगणधातूनां प्रयोगः- अस्य गणस्य धातूनां मध्ये ''तुदादिभ्यः शः'' इति सूत्रात् 'श' विकिरणं समायाति। अस्य गणस्य प्रमुखाः धातवः तुद्-हष्-क्षिप्-इष् इत्यादयः सन्ति। वाक्यव्यवहारे मृच्छकटिकप्रकरणे गणस्यास्य धातुषु एकमुदाहरणं यथा-

"एतान्यस्यादशनामकानि मया कृतान्यद्यापि मां नेच्छति''[३३]

अत्र वाक्ये वाग्व्यवहारे छन्दनियमदृष्ट्या च सत्सु इच्छार्थकधातुषु इच्छ् इति धातोः प्रयोगः एव समुचितः।

साङ्ख्यकीयविश्लेषणदृष्ट्या अस्य गणस्य निम्नधातवः प्रकरणे दृश्यन्ते-

प्रच्छ्, विश्, गुम्फ्, इष्, क्षिप्, मृ, दिश्, मुच्, घूर्ण्, स्फुर्, नुद्, लस्ज्, स्पृश्, लिख्, लुप्, सृज्, मृश्, मुद्, इति।

रूधादिगणधातूनां प्रयोगः- प्रकरणे रूधादिगणधातूनां समुचितव्यवहारः प्रयोगो वा विद्यते। अत्र 'रूधादिभ्यः श्नम्' इति सूत्रात् धातूनां मध्ये 'श्नम्' (न, न्) इति विकिरणस्यागमनं भवति। रूध्-छिद्-भुज्-युज् इत्यादयः धातवः गणस्यास्य शोभां वर्धयन्ति। ततः उदाहरणमेकं यथा-

---

[३२] *मृच्छकटिकम्- 3.10 पृष्ठ 171*

[३३] *मृच्छकटिकम्- 1.23 पृष्ठ 36*

“तिष्ठ रे दुष्टश्रमण तिष्ठ। आपानकमध्यप्रविष्टस्येव रक्तमूलकस्य शीर्षं ते भङ्क्ष्यामि’’[३४]

अत्र वाक्ये भङ्क्ष्यामि इति क्रियापदं रुधादिगणस्य वर्तते। अत्र शकारोक्तिरूपमेव ताडनार्थकक्रियापदस्य प्रयोगः कृतः।

मृच्छकटिकप्रकरणे अस्य गणस्य निम्नधातूनां प्रयोगः साङ्ख्यकीयविश्लेषणदृष्ट्या विहितः कविना यथा-

पिष्, छिद्, युज्, भुज्, रूध्, भिद्, भज्, खिदेति।

तनादिगणधातुप्रयोगः- पाणिनेः ’’तनाऽऽदिकृञ्भ्य उः’’ इति सूत्रात् गणस्यास्य धातूनां मध्ये ’उ’ विकिरणं भवति। तन्-कृ इत्यादयः धातवः गणेऽस्मिन् अन्तर्भूताः भवन्ति। प्रकरणे अस्य गणीयधातुप्रयोगः यथा-

“भवति रदनिके ग्रहाण बलिं प्रदीपं च अहमपावृतं पक्षद्वारकं करोमि’’[३५]

इत्यत्र करोमि इति क्रियापदं अपावृतं पक्षद्वारकं करोमि इत्यस्य सारल्यं प्रकटयति।

साङ्ख्यकीयविश्लेषणदृष्ट्या मृच्छकटिकप्रकरणे अस्य गणस्य ’कृ’ एव धातुः मृच्छकटिके प्रयुक्तो इति सम्भवति।

6.आख्यातपदेन अलङ्कारसौन्दर्यम्– अलङ्कारसौन्दर्यदृष्ट्या शूद्रकेण स्वकीये प्रकरणे सुष्ठुतया क्रियापदानां प्रयोगः कृतः। तत्कृतक्रियाप्रयोगं विविधालङ्कारेषु द्रष्टुं शक्यते-

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता॥[३६]

अत्र श्लोके “लिम्पतीव” तथा “वर्षतीव” इति क्रियापदप्रयोगात् उत्प्रेक्षालङ्कारः काव्यसौन्दर्यं जनयति। अन्यश्च

उन्नमति नमति वर्षति गर्जति मेघः करोति तिमिरौघम्।
प्रथमश्रीरिव पुरुषः करोति रूपाण्यनेकानि॥[३७]

श्लोकेऽस्मिन् ‘उन्नमति’ ‘नमति’ ‘वर्षति’ ‘गर्जति’ ‘करोति’ इति क्रियापदानि क्रियादीपकालङ्कारप्रयोगे नितरां सौन्दर्यं वर्धयन्ति। अन्यश्च

[३४] *मृच्छकटिकम्- 8.3 उप. शकारसंवादः पृष्ठ 410*
[३५] *मृच्छकटिकम्- 1.38 उप. विदूषकसंवादः पृष्ठ 57*
[३६] *मृच्छकटिकम्- 1.34 पृष्ठ 50*
[३७] *मृच्छकटिकम्- 5.26 पृष्ठ 315*

आलाने गृह्यते हस्ती बाजी वल्गासु गृह्यते।
हृदये गृह्यते नारी यदिदं तद्गम्यताम्॥[३८]
हृदये गृह्यते नारी यदीदं नास्ति गम्यताम्॥ (ऐसा पाठ होना चाहिए।)

यत्र "क्रिययैव स्वरूपस्वकारणयोः सम्बन्धो यदवगम्यते साऽपरा निदर्शना"[३९] अत्र "गृह्यते" "गृह्यते" इति क्रियापदप्रयोगात् अनुप्रासालङ्कारः तथा क्रिययैव स्वरूपस्वकारणयोः सम्बन्धावगमनात् निदर्शनालङ्कारश्च सौन्दर्यमावर्धयतः। एवं प्रकारेण बहुषु वाक्येषु आख्यातद्वारा अलङ्कारसौन्दर्यं दृष्टुं शक्यते।

7. आख्यातपदेन गुणसौन्दर्यम्– गुणाः भवन्ति रसस्याङ्गिनः उत्कर्षहेतवश्च। काव्ये गुणसौन्दर्यवर्धनाय आख्यातपदानां महत्त्वपूर्णभूमिका भवति। काव्यशास्त्रे गुणाभिव्यञ्जकरचनया माधुर्यादि गुणानां ज्ञानं जायते। काव्यशास्त्रानुसारं कोमल वर्णात्मिका वाक्यरचना माधुर्यगुणव्यञ्जिका, कठोरवर्णात्मिका वाक्यरचना ओजगुणव्यञ्जिका तथा उभयवर्णात्मिका वाक्यरचना प्रसादगुणाभिव्यञ्जिका भवति। वाक्यरचनायां क्रियायाः अपि महत्त्वपूर्णं भूमिका भवति यतो हि माधुर्यगुणाभिव्यक्तये तादृशी क्रियैव उपयुक्ता एवं अन्यगुणयोः कृतेऽपि तादृशी क्रियापदानि। प्रकरणे तद्यथा-

धन्यानि तेषां खलु जीवितानि ये कामिनीनां गृहमागतानाम्।
आर्द्राणि मेघोदकशीतलानि गात्राणि गात्रेषु परिष्वजन्ति॥[४०]

अत्र श्लोके परिष्वजन्तीति क्रियापदं माधुर्यगुणाभिव्यक्तये सहायकमस्ति। यतो हि परिष्वजन्तीति क्रियापदे कोमलवर्णानां प्रयोगः विद्यते तथा यत्र एतादृशाणां वर्णानां प्रयोगो तत्र माधुर्यगुणः। यथोक्तम्-

मूर्ध्नि वर्गान्त्यागाः वर्णाः अटवर्गा रणौ लघु।
अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्वा माधुर्ये घटना तथा॥[४१]

8. आख्यातपदेन रससौन्दर्यम्– काव्ये भवति रसास्वादस्य प्राधान्यम्। सरसं काव्यमेव सहृदयान् आह्लादयति। अस्मै रसस्वादाय आख्यातपदस्यापि महत्त्वपूर्णस्थानं भवति। प्रकरणे आख्यातपदेन रससौन्दर्यस्य बहून्युदाहरणानि सन्ति। तद्यथा-

---

[३८] मृच्छकटिकम्- 1.50 पृष्ठ 73
[३९] काव्यप्रकाशः- सूत्र 149 वृत्तिः पृष्ठ 476
[४०] मृच्छकटिकम्- 5.49 पृष्ठ 339
[४१] काव्यप्रकाशः- 8.74 पृष्ठ 393

गर्ज वा वर्ष वा शक्र मुञ्च वा शतशोऽशनिम्।
न शक्या हि स्त्रियो रोद्धुं प्रस्थिता दयितं प्रति॥[४२]

उदाहरणेऽस्मिन् रमणाभिमुखीनायिकायाः स्थितिः कीदृशी भवति तद्वर्णनं विद्यते। अत्र उद्दीपनविभावदृष्ट्या 'गर्ज' 'वर्ष' 'मुञ्च' इति क्रियापदानि श्रृंगाररससहायकभूतानि सन्ति।

9. **आख्यातपदेन ध्वनिसौन्दर्यम्-** मृच्छकटिकप्रकरणे बहूनि तादृशानि वाक्यानि सन्ति यत्र आख्यातपदैः ध्वनिसौन्दर्यं वर्धते। यथास्मिन् उदाहरणे-

दीनानां कल्पवृक्षः स्वगुणफलनतः सज्जनानां कुटुम्बी
आदर्शः शिक्षितानां सुचरितनिकषः शीलवेलासमुद्रः।
सत्कर्त्ता नावमन्ता पुरुषगुणनिधिर्दक्षिणोदारसत्त्वो
ह्येकः श्लाघ्यः स जीवत्यधिकगुणतया चोच्छ्वसन्तीव चान्ये॥[४३]

अत्र 'जीवति' 'उच्छ्वसन्ति' च क्रियापदे काव्यसौन्दर्यवर्धनाय अविवक्षिकवाच्यध्वनिप्रतीतौ सहायके। अन्यश्च

अयञ्च सुरतज्वालः कामाग्निः प्रणयेन्धनः।
नराणां यत्र हूयन्ते यौवनानि धनानि च॥[४४]

अत्र हूयन्ते इति क्रियापदं अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनौ सहायकमस्ति। यतो हि यौवनस्य धनस्य होमः सम्भवं न किन्तु हूयन्ते इति क्रियापदं अत्यन्ततिरस्कृतं भूत्वा यौवनस्य धनस्य च नष्टतां क्षीणतां विनाशतां वा गच्छति इति द्योतयति।

10. आख्यातपदेन रीतिसौन्दर्यम्– रीतिर्पदं भवति विशिष्टा पदरचना तथा पदसमूहात् वाक्यनिर्माणं सञ्जायते। वाक्ये क्रियापदस्य विशिष्टस्थानं भवति। समुचितक्रियायुक्तं वाक्यं स्वतः एव सहृदयान् आह्लादयति। मृच्छकटिकप्रकरणे विशिष्टपदयुक्तानि अनेकानि वाक्यानि प्रयुक्तानि कविना। तद्यथा-
यथा वा –

---

[४२] *मृच्छकटिकम्- 5.31 पृष्ठ 318*

[४३] *मृच्छकटिकम्- 1.48 पृष्ठ 71*

[४४] *मृच्छकटिकम्- 4.11 पृष्ठ 229*

भो मेघ ! गम्भीरतरं नद त्वं तव प्रसादात् स्मरपीडितं मे।
संस्पर्शरोमाञ्चितजातरागं कदम्बपुष्पत्वमुपैति गात्रम्॥[४५]

समग्रगुणगुम्फिता वैदर्भीरीतिः भवति, तद्दृष्ट्या अत्र चारुदत्तस्य अनुरागोत्पन्ने नद इति क्रिया महत्त्वपूर्णां भूमिकां निर्वहति।

11. आख्यातपदेन वक्रोक्तिसौन्दर्यम्– वक्रोक्तिर्भवति वैचित्र्यपूर्णा उक्तिः। ईदृश्यः उक्तयः काव्यसौन्दर्ये महत्त्वपूर्णां भूमिकां निर्वहन्ति। मृच्छकटिके एतादृशीनि वैचित्र्यपूर्णानि बहून्यूक्तानि सन्ति। यथा-

शकारः- श्रृणोमि माल्यगन्धम् अन्धकारपूरितया पुनर्नासिकया सुव्यक्तं पुनर्न प्रेक्षे भूषणशब्दम्।[४६]

वाक्येऽस्मिन् शकारोक्तिरियं किमपि सौन्दर्यविशेषं जनयति। वाक्येऽस्मिन् नासिकया माल्यगन्धं श्रृणोमि इत्यत्र श्रृणोमि इति स्थाने जिघ्रामि इति क्रियापदस्य प्रयोगः उचितः तथा च भूषणशब्दं प्रेक्षे अत्र प्रेक्षे इति क्रियापदस्थाने श्रृणोमि इति प्रयोगः समुचितः किन्तु शकारोक्तिकारणाद् अत्र कोऽपि दोषो नास्ति। अथ च वाक्यमिदं वक्रताजन्यसौन्दर्यविशेषं जनयति।

12. आख्यातपदेन औचित्यसौन्दर्यम्– उचितस्य भावो औचित्यमिति। प्रकरणे वाक्यरचनायां काव्यसौन्दर्यवर्धनाय आख्यातद्वारा औचित्यसौन्दर्यमपि द्रष्टुं पार्यते। तद्यथा-

पद्मव्याकोशं भास्करं बालचन्द्रं वापी विस्तीर्णं स्वस्तिकं पूर्णकुम्भम्।
तत् कस्मिन् देशे दर्शयाम्यात्मशिल्पं दृष्ट्वा श्वो यं यद्विस्मयं यान्ति पौराः॥[४७]

अस्मिन् श्लोके 'विस्मयं यान्ति पौराः' इत्यत्र विस्मयेण सह यान्ति इति क्रियायाः प्रयोगः नूतनौचित्यं जनयति आह्लादकत्वञ्च विवर्धयति।

12. अकर्मकक्रियापदद्वारा सौन्दर्यम्- येषां धातूनां कर्म न भवति त◌े अकर्मकपदवाच्याः भवन्ति। एते लज्जा-सत्ता-स्थित्यादयः सन्ति तद्यथा-

लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिक्षयभयजीवनमरणम्।
नत्र्तननिद्रारोदनवासाःस्पर्धाकम्पनमोदनहासाः॥
शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थाःधावतएतेकर्मणिनोक्ता॥[४८]

मृच्छकटिकप्रकरणे अनेकत्र अकर्मकधातवः काव्यशोभां काव्यसौन्दर्यं चावर्धयन्ति। तेषु केचन यथा-

---

[४५] *मृच्छकटिकम्- 5.47 पृष्ठम् 338*
[४६] *मृच्छकटिकम्- 1.35 पूर्वं पृष्ठम् 52*
[४७] *मृच्छकटिकम्- 3.13 पृष्ठम् 174*
[४८] *बृहद् अनुवाद चन्द्रिका(हंस चक्रधर नौटियाल)- पृष्ठम् 217*

इयं हि निद्रा नयनावलम्बिनी ललाटदेशादुपसर्पतीव माम्।
अदृश्यरूपा चपला जरेव या मनुष्यसत्त्वं परिभूय वर्द्धते॥[४९]

अत्र वर्द्धते इति अकर्मक क्रिया तस्याः एव प्रयोगोऽत्र वाक्यरचनादृष्ट्या पात्रस्थितिदृष्ट्या चोपयुक्ता।

निष्कर्षः- काव्यरचनायां शब्दार्थयोः अभिन्ना भूमिका भवति। सर्वैः काव्यशास्त्रिभिः रसादिविभिन्नसम्प्रदायसिद्धान्ताचार्यैश्च एकस्वरेण उभयोः अभिन्ना भूमिका स्वीकृता। यद्यपि शूद्रकेण स्वकीये प्रकरणे काव्यसौन्दर्यदृष्ट्या सर्वेषां पदानां भवतु नाम सुप्पदानां वा तिङ्दानां वा कृदन्तपदानां वा तिङन्तपदानां वा निपातपदानां वा विशेषणपदानां वा उपसर्गादीनां वा सम्यक् प्रयोगः विहितः तथापि तेन कृततिङन्तपदविन्यासः किमपि वैशिष्ट्यं धारयति। काव्यसौन्दर्यवर्धनाय भाषागाम्भीर्यवर्धनाय सहृदयाह्लादयाय च शूद्रकेण बहुविधानां क्रियापदानां प्रयोगः विहितः। फुरफुरायते प्रदीपः(पृष्ठ 62), मस्तकं ते मडमडायिष्यामि(पृष्ठ 78),सभिकेन खलीक्रियते(पृष्ठ 121)कोपप्रसादाः विफलीभवन्ति (पृष्ठ 332) इत्यादि वाक्येषु नामधातुपदान्यपि प्रकरणसौन्दर्ये चमत्कृतिमुत्पादयन्ति। एवं प्रकारेण तेन कृतमाख्यातप्रयोगः केवलं रस-गुण-ध्वन्यादीनां सौन्दर्यं न वर्धयति अपितु क्वचित् वाक्यसौन्दर्यं, क्वचित् पात्रसंवादसौन्दर्यं, क्वचित् भावगाम्भीर्यं, क्वचित् भाषाशैलीसौन्दर्यं, क्वचिच्च प्रकरणसौन्दर्यमपि आवर्धयति। तत्कृतमाख्यातप्रयोगः पात्रानुकूलःछन्दोऽनुकूलः भाषानुकूलः वाग्व्यवहारानुकूलश्च विद्यते।

सहायकग्रन्थसूचीः-

1. मुसलगाँवकर डॉ. केशवराव, वि.सं. 2066, हिन्दी दशरूपक, चतुर्थसंस्करण, चौखम्भा प्रकाशन, वाराणसी
2. राय डॉ. गंगासागर, 2014, मृच्छकटिकम्, द्वितीय संस्करण, चौखम्भा प्रकाशन, वाराणसी
3. मिश्र श्री राधेश्याम, वि.सं. 2068, वक्रोक्तिजीवितम्, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी
4. राय डॉ. गंगासागर, 2010, हिन्दी काव्यमीमांसा, चौखम्भा विद्याभवन, वाराणसी
5. शास्त्री डॉ. सुरेशचन्द्र, 2010, मध्यसिद्धान्तकौमुदी, चौखम्भा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी
6. शास्त्री आचार्य कृष्णमोहन, वि.सं. 2063, साहित्यदर्पणः, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी
7. सिद्धान्तशिरोमणि आचार्य विश्वेश्वर, वि.सं. 2031, पञ्चम संस्करण, ज्ञानमण्डल लिमिटेड, वाराणसी
8. डॉ. उमाशंकर, 1992, निरुक्तम्, चौखम्भा विद्याभवन, वाराणसी
9. नौटियाल हंस चक्रधर,1995, बृहद अनुवाद चन्द्रिका, मोतीलाल बनारसीदास, नई दिल्ली
10. मिश्र नारायण, 2006, अष्टाध्यायीसूत्रपाठः, चौखम्भा संस्कृत सीरीज ऑफिस, वाराणसी
11. झा आचार्य ब्रजमोहन, 2007,औचित्यविचारचर्चा, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी
12. आप्टे वामनशिवराम, 2001, संस्कृतहिन्दीकोशः, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी

~~~~~~~~~~~

[४९] *मृच्छकटिकम्- 3.8 पृष्ठम् 169*
~~~~~~~~~~~